

Ideológia, kiszolgáltatottság és hatalomgyakorlás az elmúlt fél évszázad erdélyi irodalom- és kultúrpolitikájában

SZILÁRD SZILVESZTER LÁSZLÓ

Ideology, Defencelessness and Power Control in the Transylvanian Literary and Cultural Policy of the Last Decades

Keywords: communist ideology, power control, literary discourse, cultural policy, community life

1. Bevezetés

Ha elfogadjuk azt a nézőpontot, mely szerint „az irodalomelmélet elválaszthatatlanul összefügg politikai hitekkal és ideológiai értékekkel” (Eagleton 2000, 168. p.), a műalkotás pedig „az alkotó – vagy a bonyolult közös konvenciókkal rendelkező alkotók – és a társadalmi intézmények és szokások közötti egyezkedés eredménye” (Greenblatt 1998, 56. p.), akkor talán az sem tagadható, hogy a mindenkori társadalmi valóság legalább olyan szereppel bírhat egy irodalmi mű külső utalásainak a megképződésében és érvényesítésében, mint a szerzői vagy a különböző olvasói érdekek és elvárások, amelyek létrehozzák és fenntartják azt. S bár napjaink irodalomértelmezése többnyire okkal szembesül az igénnyel, hogy a művészi alkotás esztétikai-poétikai identitását szigorúan elválassza a szerzői szándék és az életrajzi vonatkozások öncélú vizsgálatától, az író, az olvasóközönség vagy a kritikusai irányultság szempontjából távolról sem lehet közömbös annak a többszörösen egymásba fonódó viszonyrendszernek a természete, amely egy próza- vagy versszöveg megírását, megjelenését és fogadtatását szabályozza. Egyáltalán nem mindegy tehát, hogy az adott költemény, életmű vagy stilsztikai tendencia – Selyem Zsuzsa találó kategorizálására utalva – egy „szerző-szöveg-cenzor-olvasó” vagy „szerző-szöveg-menedzser-olvasó” (Selyem 2003, 63–96. p.) kapcsolat hátterében kerül értékelésre, mint ahogy hermeneutikai értelemben annak a kétféle befogadói irányultságnak az eredménye is némiképp különbözik egymástól, amely egyik oldalról egy külső, politikai hatalomnak a kijátszása érdekében a sorok közötti olvasás stratégiáját kénytelen követni egy olyan szöveginterpretációval szemben, amely nem kényszerül effajta kompromisszumok megkötésére.

Az első világháború utáni határmódosításokkal Romániához csatolt területeken a kisebbségbe került erdélyi magyar közösség vezető eszmerendszere, a transzszilvanizmus jórészt három különálló eszmei irányultságból tevődött össze: 1. a szülőföldön maradás mint erkölcsi kötelesség gondolatának előtérbe állításából, 2. az „erdélyi lélek” specifikumának hangsúlyozásából és 3. a nemzetiségi tudat történeti hátterének

megteremtéséből (Szávai 2004). Ezek az értékhorizontok azonban a későbbiek folyamán jelentős módosulásokat szenvedtek. A szülőföldön maradás követelménye a negyvenes évek után a (kommunista) hatalom társadalmi-politikai céljaihoz való alkalmazkodás vagy az asszimilációs törekvésekkel, a cenzúrával és a kisebbségi intézmények megszüntetésével szembeni tiltakozás különböző stratégiáiban fogalmazódott újra. Az együtt élő nemzetiségek érték- és érdekközösségének gondolatát és a kultúrák egymásra utaltságának, összefonódásának történetivé tágítását pedig egyre inkább felváltotta az anyanyelvhez, valamint Magyarországhoz fűződő (érzelmi) kötődés és a nemzeti identitás hangsúlyozásának igénye, annál is inkább mivel a hivatalos fórumok ezt egyre kevésbé tették lehetővé az erdélyi magyar értelmiség számára.

A második világháború utáni évek irodalmi, irodalomkritikai és kultúrpolitikai beszédmódjának sajátosságaira tekintve egyértelműen megállapítható, hogy a berendezkedő kommunista hatalom Romániában már a negyvenes évek második felétől kezdődően szigorúan ellenőrzése alá vonta a közösségi lét minden megnyilvánulási formáját, szabályozta a kultúra és a művészetek gyakorlásának minden területét, betiltotta, megszüntette vagy átalakította azokat a fórumokat, amelyek valamiféle függetlenséggel bírtak; teljesen átírta az irodalmi, művészeti kánont, és ezzel egy időben olyan új ideológiai-politikai tér létrehozására törekedett, amely kizárólag saját érdekeit szolgálta. S bár a kommunista rendszerváltás és hatalomgyakorlás az irodalomban, mint a társadalmi élet minden területén, a kelet-közép-európai régió egészében az egyneműségre, az agitációs és propagandacélokat szolgáló „művészet” megteremtésére törekedett, a romániai sztálinista „kulturprojekt” sok tekintetben különbözött más régióbeli országokétól, például a magyarországitól. Ami közös volt mindkét ország irodalompolitikájának központilag meghirdetett irányultságában, az a szocialista embereszmény és a kommunista ideológia propagálása, a realista ábrázolásmód kiteljesítése és a közösségi célok szolgálata, ami viszont a gyakorlatban egy diktatórikus, szigorúan ellenőrzött, a pártérdeket és a személyi kultuszt mindenképp fölé helyező, jutalmat és büntetéseket osztó, támogató és megfélemlítő gépezetként működött. „A szocialista irodalom tudatosan ugyanazoknak a céloknak szolgálatában áll, azt segíti, mint a munkásmozgalom, a szervezett munkáspárt; szerepe már nem az előreszaladó magányosé, hanem a közösséggel, a néppel, a társadalommal együttthaladóé. S ebben az összefüggésben nemcsak az irodalom, a művész helye változik meg a társadalomban, hanem megnő, irányadóvá lesz a teória, a kritika szerepe is. A szocialista irodalom fejlődésében minden fázisnál ott állanak a Párt, a társadalom mozgását, kívánalmait, történelmi fejlődésének igényeit tolmácsoló teoretikusok, kritikusok, írók is” – állapítja meg a szocialista irodalom „fejlődéstörténetét” és céljait összefoglaló, a hatvanas évek elején megjelent tanulmányában a korszak egyik legismertebb magyarországi irodalomtörténésze, Szabolcsi Miklós (Szabolcsi 1963, 20. p., 26. p.).

A korabeli irodalmi szövegek agitatív, gyűlöletbeszédre épített, politikai sablonok szerint szerveződő regiszterei között, a materialista „üdv történet” szóhasználatának és a militarista retorikának majd minden kelléke jelen van. A párt, a nép, az igazság, a világgosság, az ige, a forradalom, a tett és a szabadság kulcsfogalmai mellett kötelező oppozíciókként szerepelnek az olyan szavak, mint ragály, fasizmus, kizsákmányolás stb., lehetővé, sőt inkább kötelezővé téve az irodalmi szöveg egyszerű politikai üzenetként való értelmezését. A forradalmi változás, a radikális (t)rendváltás aspektusait

hangsúlyozó beszédmód ebben a korszakban meghatározóan az ellenségképre épít, a múlt és jelen, új és régi közötti törésvonal, de a jelenben folytatott politikai harc szükségessége is örök aktualitásként érvényesül lírában és prózában egyaránt. Az eljövendő társadalmi célok megvalósítása érdekében ez a fajta kommunista áldozatetika végső soron nemcsak lehetségesként, hanem felvállalt szükségszerűségként tekint az ellenállók, más véleményen lévők, vagy akár a belső ellenzék megsemmisítésére. „A proletárforradalom jelentette társadalmi megváltás célja nemcsak önmagunk feláldozásának, de mások feláldozásának (egyébként kellően tudatosított bűne) alól is felmentést ad” – állapítja meg Lukács Györgyre hivatkozva Szolláth Dávid, a korabeli magatartásformák elit- és tömegjelenségeit, illetve mindezeknek a hatalmi és közösségi gesztusoknak irodalomtörténeti vetületeit elemző munkájában (Szolláth 2011, 42. p.). Nem véletlen tehát, hogy – bár országonként és időszakonként eltérő módon és eltérő intenzitással, de – a több évtizedes kelet-közép-európai kommunista diktatúrák alatt a pártállami retorikát mindenhol az ellenségkép és a militarista attitűd határozza meg, az egyéni szabadságot vagy az előírttól különböző megnyilvánulási formákat pedig mindvégig szélsőségesen kontrollálni és korlátozni akarják. Ezek a jelenségek az adott korszakban a romániai és a magyarországi irodalmat is meghatározzák, távolról sem csupán az alkotók valamiféle egységes esztétikai-poétikai szemléletmódjának közös megnyilvánulási formájaként, hanem elsősorban a második világháború után berendezkedő államrendszer határozott hatalmi elvárásai és kötelező/kizárólagos ideológiai álláspontja következtében.

A romániai és magyarországi sztálinista költészet és prózairodalom talán legnagyobb különbsége is voltaképpen annak a szerző és hatalom viszonyában tükröződő eltérő pozícionáltságnak tulajdonítható, hogy míg az erdélyi magyar irodalom – sajátos kisebbségi léthelyzetéből következően – a hatalom által mindig idegenként kezelt jelenség volt,¹ addig az anyaországi alkotók közvetlenebb módon vettek részt a kultúr- és művészetpolitika esztétikai, ideológiai irányultságának meghatározásában és a hatalomgyakorlásban. Az alárendeltség effajta kényszerűségéből, a többségi társadalomtól való különbözőség állandó tudatosításából következik a korabeli erdélyi irodalom azon jellemzője is, hogy a nemzetiségi identitás vállalásában a negyvenes évek végének, ötvenes évek elejének versei és prózaszövegei a transzszilvanizmus egy újabb, átértelmezett változatát, a népek közötti testvériséget és az ideológiai-politikai harcokban vállalt sorsközösséget hangsúlyozzák, többnyire egyoldalúan, hiszen a többségi, román nyelvű irodalmárok oldaláról ezek a gesztusok nemigen találtak viszonzásra (Vö. Gaál 1950; Balogh 1957; Nagy 1957). Persze, ennek az ideológiai-politikai állásnak a megerősítésére törekedett a korabeli magyarországi irodalom- és kritikátörténet-írás is, amennyiben szélsőségesen figyelt rá, hogy még a látszatát is elkerülje annak, hogy a határon túli közösségek identitásának megerősítésében valamiképpen megsértse a „baráti” szocialista országok érzékenységét.

1 Ebből a szempontból érdekes az a tény, hogy a román titkosrendőrség a negyven év kommunizmus alatt a magyar nemzetiségű írókat, de még a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának magyar származású tagjait is mindig lehallgatta, megfigyelte.

2. Irodalom- és kultúrpolitika a 40-es évek közepétől az 50-es évek végéig

A negyvenes évek második felétől kezdve Erdélyben a román többségi és magyar kisebbségi szembenállás gondolatát, a szovjet típusú új hatalom berendezkedésének és megszilárdításának „forradalmi” lendületében egyre inkább felváltotta az „osztályharc”, és a radikális társadalmi átalakulás szükségességének hirdetése. Ugyanakkor kevesek figyeltek fel arra, hogy a fokozatosan kiépülő totalitárius állam gépezete szinte teljesen megsemmisítette a két világháború között – éppen a kisebbségi léthelyzet imperatívusza által – a magyar kultúra és identitástudat támogatására nem csekély erőfeszítéssel létrehozott egyéni és közösségi szerveződési formákat, civil kezdeményezéseket, és lényegében a történelmi egyházakat is. „A második világháborút követően – állapítja meg Stefano Bottoni – az erdélyi magyar világ betagozódtott a román állami szerkezetbe, majd 1948 után a kommunista román államba, anélkül hogy kulturális önazonosságának feladására kényszerült volna. Ezért fordulhatott elő, hogy az anyanyelvhasználat biztosítása, a nemzeti szimbólumok engedélyezése és egyáltalán a magyarul épülő szocializmus utópiája sokak előtt elfedte, hogy öntudatlanul is segédkeznek egy rendkívül kemény diktatúra kiépítésében” (Bottoni 2008, 14–15. p.).

Az ötvenes évek elején az erdélyi magyar baloldali értelmiség kétséget kizáróan a szabadság és a szocialista ideológia diadalaként, őszinte gesztusaként élte meg a Magyar Autonóm Tartománynak a lenini és sztálini szovjet nemzetiségpolitika hatására történő 1952-es létrehozását. Hittek abban, hogy a nemzetiségi konfliktusok végleg megszűnhetnek, vagy legalábbis fel fognak oldódni egy idealisztikus – a kommunista propaganda által különösképpen hangsúlyozott – poszt nacionalista-internacionalista szemléletben. Tanulságos eszmei előzménynek tekinthetjük ebből a szempontból a két világháború közötti erdélyi baloldali értelmiség egyik prominens képviselőjének, Balogh Edgárnak 1946-os *Itt élned, halnod kell!* című jegyzetét, amelyben az akkor még nagy többségében magyarok lakta Kolozsváron történeteket teszi szóvá, ahol a világbéke évfordulója kapcsán tartott népgyűlés magyar megszólalóit kifütyülték. Amellett, hogy az események miatt a magyar proletariátus passzivitását is okolja, írásában Balogh ezt a szélsőségesen nacionalista gesztust a román polgári „reakció” nyílt erődemonstrációjának tartja, és annak a reményének ad hangot, hogy a munkásosztály által képviselt új nemzetköziség jegyében, az effajta megnyilvánulások egyszer s mindenkorra el fognak tűnni az erdélyi közéletből: „A kolozsvári román katedrális előtt május tizedikén nem a magyar szóra kitört fütyörkán lepett meg, hanem a felvonult munkásság aránylag kicsiny száma. [...] Szavakat kiáltottam a mikrofonba, de magam sem hallottam a hangomat. Mindannyiunk nevében szólottam, akik jobb világot akarunk, s elutasító volt a visszhang. Saját gyöngeségünk keserített el a legjobban. Íme: a cselekvő román reakciónak magyar oldalon passzív rezisztencia volt a párja. A vakító nemzeti mámortól fűtött diákok és a nemzeti érzékenységből otthon maradt munkások kiegészítették egymást. A román diákok felbujtói és a magyar munkások eltanácsolói jól tudták, mit cselekszenek. Kétformájú, de egyazon célú praktikájuk hátba döfte a demokráciát” (Balogh 1957, 286–287. p.). Balogh Edgár korabeli szövege ugyanakkor nemcsak annak az igazságkereső értelmiségi magatartásnak a viszonyából tűnik érdekesnek, amely meggyőződéssel hirdeti, hogy a „népi demokráciában”, vagyis az új szocialista

hatalmi politikában a nacionalista retorikának többé már nem lesz helye, hanem első sorban amiatt, hogy ez a szöveg, a magyarországi forradalomra utaló, szándékolatlan allúzióival együtt – vagy éppen ennek ellenére –, megjelenhetett a szerző 1957-ben kiadott gyűjteményes kötetében is.

Az irodalom és az új államhatalmi berendezkedés közötti viszonyt elemző irodalomtörténeti/kultúrpolitikai szövegekben, közvetlenül a második világháborút követő időszakban látszólag még nem a párhúség vagy a harcos forradalmi attitűd a hangsúlyos, hanem a szocialista eszmék felsőbbrendűségének igazolása, a „nép”, a „szabadság”, az „emberiség” szolgálata egyfajta „valóságábrázolás” által. Jordáky Lajos kolozsvári magyar szociológus, kritikus, tanulmányíró egy 1946-ban megjelent könyvében az irodalom és a szocialista államszervezet kölcsönös kapcsolatáról, közös céljairól beszél, az író feladataként a társadalom átformálását, a szocialista eszmék és az osztálytudat erősítését, valamint a valóságábrázolást emeli ki: „Az irodalmi kifejezés új formáját az író, mint annak a társadalmi osztálynak a kifejezője keresi, amelyikhez tartozik. [...] A szocializmus megteremti a nagy irodalmi alkotások megszületésének az előfeltételét: a szabadságot és biztosítja az irodalmi alkotások néptömegekhez való eljutását: az emberek jólétén keresztül. Az irodalom viszont a valóság felmérése és annak művészi megjelenítése által szolgálja és elősegíti a szocializmus megvalósítását. A szocialistáknak és íróknak éppen ezért kell egymásra találniuk. Kölcsönösen tudatára ébredve annak, hogy valójában ugyanazt akarják, a legszorosabban együtt kell működniük...” (Jordáky 1946, 8. p.). A párt- és eszmehűség Jordákyknál még nem kizáró feltétele az író tevékenységének, csupán az igazság, a nép, a szabadság szolgálata. A szovjet mintát ismerve ezek a megállapítások már a korabeli olvasatukban is ironikusnak tűnhetnek: „A szocializmus, ellentétben minden más világnézettel, nem azt kívánja az írótól, hogy pártíró legyen, még csak azt sem követeli meg, hogy párttag legyen. Ha belép, abból nem csak a pártra származik előny, hanem ő reá is, mert szorosabb kapcsolatba kerül a tömegekkel. Az embereket és azoknak problémáit közelről figyelheti meg, művészi szemléletéhez megkapja a valóságot, az anyagot. Az író szolgálja az emberiséget, a jót, az igazságot, a szabadságot, mint ahogy a szocializmus is azt szolgálja” (Jordáky 1946, 9. p.). Ugyanakkor ellentmondásba keveredik önmagával, amikor az idézett könyv későbbi fejezetében újradefiniálja a „pártköltő” fogalmát: „Szocialista értelemben a pártköltő az osztály és a haladó emberiség költője, úgy, ahogy a munkásosztály tudatos és harcos pártja az osztály és a haladó emberiség pártja. A marxista párt nem csupán a marxisták és párttagok pártja, hanem mindazoké, akik szabadságukban korlátozottak. [...] Ugyanakkor azonban pártköltő az, aki művészetével a szocializmust segíti elő, még ha nem is tagja szervezetileg a munkáspártnak” (Jordáky 1946, 76–77. p.). Hasonló írókép és irodalomeszmény jelenik meg Gaál Gábor korabeli esztétikai és költészet-történeti tárgyú szövegeiben (Vö. Gaál 1950), valamint abban az egyértelmű gesztusában, hogy a hadifogságból való hazatérte után alapított – és az 1989-es rendszerváltásig fennálló – irodalmi folyóirat, az *Utunk* főszerkesztőjeként megszólalási, publikálási lehetőséget biztosít a két világháború között debütáló jobboldali íróknak: Kós Károlynak, Tompa Lászlónak, Bánffy Miklósnak, Molter Károlynak. De még a szovjet, kommunista propagandairrodalom mintáit talán a legradikálisabban megkövetelő Nagy István is elismeri Kacsó Sándor, Grandpierre Emil, Szabédi László vagy Fodor

Sándor írásait,² a kommunista öntudat és az osztályharc legszélsőségesebb irodalmi sablonjait pedig egy 1948-as írásában a következőképpen utasítja el: „Hazai íróink igen gyakran melléfognak a párt és az osztályellenség ábrázolásánál. A párt embereit eszményi jó embereknek tüntetik föl, az osztályellenséget viszont a leggonoszabb, a legaljasabb gonoszságokkal ruházzák fel. Vagyis a két osztály legtudatosabb alakjait igen rikító színekkel különböztetik meg egymástól. Ez azért hiba, mert nincs nevelő hatása és nem is igaz, hogy csak fehér-fekete színek állnak szemben egymással. Nem vitás, hogy a kapitalisták kizsákmányolnak, leigáznak és romlásba viszik a társadalmat, és hogy a kommunisták viszont kivezetik az emberiséget a romlásból. Csakhogy ez nem történik olyan egyszerűen, ahogy azt elméletileg megfogalmazzuk. Ha ilyen egyszerűen történne, a politikailag elmaradottak is rögtön felismernék, kik a barátaik és kik az ellenségeik” (Nagy 1956, 106. p.). Persze, az erdélyi magyar irodalomnak ez a radikális változásokat követelő, diktatórikus korszaka távolról sem volt mentes a – többnyire ideológiai szellemben vívott – konfliktusoktól. Példaképpen talán elég itt az egyik legnagyobb 19. századi magyar klaszszikus, Arany János legismertebb elbeszélő költeményének, a *Toldi*nak kapcsán kibombant vitára utalni, melyben Gaál Gábor a szocialista realizmus jegyében súlyosan elmarasztalja író társát, Benedek Marcellt, időszerűtlen esztétizmussal és az osztálykategóriák figyelmen kívül hagyásával vádolva őt (Vö. Gaál 1950). Néhány év múlva azonban – elterjedt kelet-közép-európai sajátosságként a további belső leszámolások kapcsán – a vádló maga is vádlottá válik, aminek következtében Gaál Gábor „ideológiai felkészületlensége” miatt többször is kénytelen „önkritikát gyakorolni.”

Ameddig viszont a romániai magyar irodalom- és kultúrpolitikában, talán éppen a kisebbségi beszédmódnak (a lényegében román nyelvű) kommunista ideológia fő sodrától való lemaradása/kimaradása okán, a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején többé-kevésbé még egy – az adott körülményekhez képest – megengedőbbnek mondható, a baloldaliság sokféle hangját megszólalni hagyó változata érvényesült, addig a Rákosi-korszak Magyarországon már jóval radikálisabban folyik a sztálinista belső leszámolás: „Végső soron: az osztályharc élesedése hazánkban és a nemzetközi arénán, ezzel kapcsolatban a politikai és ideológiai éberség fokozása, az elméleti szilárdság iránti fokozott követelmények, az ellenség bűvőhelyeinek felkutatása a kultúrfronton is – ez váltotta ki a vitát Lukács elvtárs bizonyos nézeteivel, amelyek objektíven nem nekünk, nem a munkásosztálynak, nem a Pártnak segítettek, hanem az ingadozóknak, a Párt politikájának elfogadásától húzódnak, végső soron – az ellenségnek. [...] Lukács elvtárs [...] irodalmi jelszavai nem igazodtak a Párt politikai és gazdasági jelszavainak élesedéséhez és fokozásához [...] Amikor a Párt egyre élesítette a harcot a tőkés ellen, amikor a fordulat éve már rég bekövetkezett, akkor – 1949 tavaszán – fordul jobbra és kezd harcolni – nem a szocialista realizmusért, hanem lényegében ellene, azok ellen az irodalmi áramlatok és képviselőik ellen, akik a szocialista realizmus irányában való fejlődést – jól-rosszul – képviselték” – foglalja össze röviden a magyarországi kulturális és irodalmi élet teljhatalmú vezetője, Révai József a korszak művészetpolitikai „célkitűzéseit” a Lukács György ellen írt elmarasztaló írásában (Révai 1950, 284., 287. p.).

2 A két világháború közötti erdélyi irodalomról azonban nagyon ambivalens a véleménye. Miközben például nagy elismeréssel szól Petelei István novelláiról, ugyanolyan hévvel támadja a „polgári”, „nacionalista” Reményik Sándor költészetét (Vö. Nagy 1956).

A korabeli erdélyi irodalmi, irodalomkritikai, kultúraszervezési diskurzusnak a magyarországinál némileg nyitottabb jellege ugyanakkor talán annak is köszönhető, hogy Erdélyben a baloldali írók, értelmiségiek világnézete nagyon eltérő forrásokból táplálkozott, ami hatványozottan rányomta bélyegét a második világháború utáni baloldali eszmrendszer kibontakozására (Bottoni 2008). Bárdi Nándor négy baloldali generációról beszél, melyek többé-kevésbé meghatározó szerepet tölthettek be a kommunista hatalomátvétel utáni erdélyi magyarság politikai irányultságának alakulásában is (Bárdi 2004). Ezt a csoportosítást követve, a legidősebb baloldali generáció tagjai azok az értelmiségiek, akik a két világháború közötti politikában az Országos Magyar Párt baloldali szárnyát képviselték, közülük legismertebb Kós Károly, a második és harmadik generációhoz sorolhatjuk a Magyar Dolgozók Szövetségében, majd a Magyar Népi Szövetség politikai tevékenységeiben részt vevő Bányai Lászlót, Jordáky Lajost, Kurkó Gyárfást, Gaál Gábort, Szemlér Ferencet, Balogh Edgárt, Asztalos Istvánt, Méliusz Józsefet, Nagy Istvánt stb., a negyedik generációhoz pedig lényegében azok a szereplők tartoznak, akik már a kommunista hatalomátvétel megszilárdulása után, jórészt az ötvenes-hatvanas években vállaltak vezető szerepet az irodalmi, publicisztikai, kulturális élet szervezésében: Hajdu Győző, Domokos Géza, Gáll Ernő, Sütő András, Huszár Sándor stb.

Az a tény viszont, hogy az erdélyi magyarság – bizonyos szempontból nemzetiségi szubkultúrának tekinthető – közegében a különböző párton belüli politikai-ideológiai irányzatok közötti viták nem jelentek meg olyan szélsőséges módon, mint a korabeli Magyarországon, még távolról sem jelenti azt, hogy a szólásszabadság vagy legalábbis egyfajta „többszólamúság” érvényesülhetett volna ennek a korszaknak az irodalmi életében, hiszen a „jobboldali”-nak vagy „polgári”-nak titulált szerzők teljes elhallgattatásra voltak ítélve a kommunista hatalomátvétel után Romániában is. Elég talán itt csupán az ötvenes évek közepén a két világháború között alkotó, fiatalon elhunyt magyar lírikus, Dsida Jenő munkáinak újrakiadása kapcsán az *Utunk* folyóirat hasábjain lefolytatott vita hangnemére, illetve a hatalmon lévők által képviselt álláspontra és az e körül kialakult durva politikai támadásokra utalni (Panek 1993). A régi polgári írónak, a „parazita” értelmiséginek – amint azt Gaál Gábor már az 1940-es évek második felében több tanulmányában leírja – el kell tűnnie „a történelem süllyesztőjében” (Gaál 1950). Az effajta kultúrharok következményeként egyre több író (például Kós Károly, Tompa László, Kemény János) időlegesen a kényszerű elhallgatást választja, néhányan pedig azért maradnak ki az irodalmi és közéleti diskurzusokból, mert koholt vádak alapján több évig tartó börtönbüntetésre ítélik őket, például Jordáky Lajost és Balogh Edgárt a Magyar Népi Szövetségben betöltött politikai szerepvállalása miatt.

Abban a társadalmi kontextusban, amelyben a kisebbségi lét és az identitáskeresés minden megnyilvánulása – nemcsak a közösségi vitákban és a publicisztikai vagy tudományos beszédmód különböző formáiban, hanem a mindennapi kommunikáció szintjén is – szigorú korlátozásoknak volt alávetve, az irodalom lehetett az egyetlen olyan közeg, ahol az egyik vagy másik kérdéskörhöz kapcsolódó alternatív állásfoglalás lehetősége adott volt. Az 56-os magyarországi forradalom leverését Romániában is megtorlóakció követte, melyben a kommunista hatalom a fiatal magyar értelmiségiek megfélemlítését tartotta szem előtt. A fiatal író-, költőnemzedék képviselői közül Páskándi Gézát, Bartis Ferencet, Páll Lajost és Dávid Gyulát koholt vádak alapján súlyos börtönbüntetésre ítélték, mások – például Szilágyi Domokos – valószínűleg csak a titkosszolgálatvaló együttműködés árán „menekülhettek” meg a retorziótól (Vö. Selyem 2007).

3. Az enyhülés szűk évtizede Romániában (1965–1973)

A hatvanas évek közepétől kezdve körülbelül a hetvenes évek első feléig a romániai magyar kultúra és irodalom egy lélegzetvételenyi időre bizonyos szabadsághoz jutott, ami ideológiai-poétikai szempontból csupán azt jelentette, hogy az „emberarcú szocializmus” jegyében nem volt már feltétlenül kötelező a szocialista realizmus, a közösségi költészet, illetve a párt dicsőítésének és a kommunista társadalom építésének sablonjait követni. Ezzel együtt pedig a korábbiakban teljességgel visszautasított „egyénieskedés”, az individuális szféra, a szubjektív, egzisztenciális kérdések ábrázolása, a történelmi hagyomány vagy a magyar nemzeti identitás (vagyis inkább csak az erdélyi, székely közösséggel való azonosulás) témaköre is előtérbe kerülhetett a korszak irodalmi műveiben. Az erdélyi alkotók ugyanakkor ebben a fél évtizedben a magyarországinál nagyobb fokú szabadságot élvezhettek. „A hatvanas évek közepe felé Romániában hivatalosan is utat nyitottak a nyugati irodalomnak – emlékszik vissza erre az időszakra a huszadik század egyik legnagyobb irodalomkritikusa, Kántor Lajos –, s az »idegen eszmék« beáramlása, a modernség térhódítása a hetvenes évek elejéig kevesebb akadályba ütközött, mint a korabeli Magyarországon” (Kántor 2005, 9. p.).

Jól érzékelteti azonban ennek a viszonylagos szabadságnak a korlátait az erdélyi magyar irodalom kettős kötődése – azaz a romániai és a magyarországi irodalomhoz való tartozása – kapcsán lefolytatott vita, amelynek során a romániai pártvezetés utasította az irodalmi folyóiratok íróit, szerkesztőit, hogy nyilvánosan határolódjanak el ettől a Magyar Írószövetség által felvetett gondolattól mint „nacionalista elhajlástól” (Kántor 2005). Egy ilyen kontextusban az talán már magától értetődőnek tűnik, hogy a rendszerváltásig nem lehetett semmilyen hivatalos fórumon a „romániai magyar irodalom” megnevezés helyett az „erdélyi irodalom” szókapcsolatot használni. Kántor Lajost és szerzőtársát, Láng Gusztávot pedig azért vádolták revizionizmussal, mert az általuk írt irodalomtörténeti összefoglaló címében az 1945-ös dátum szerepel, holott Romániában 1944. augusztus 23-án kezdődött a „felszabadulás”. Ugyancsak beszédes a hatvanas évektől a nyolcvanas évek végéig magyar nyelven megjelenő, fiatal alkotók írásait megjelentető *Forrás* könyvsorozat egyik elsőkötetes költője, Lászlóffy Aladár által mesélt anekdota is arról, hogy mennyiben volt oldottabb a hatalom képviselőivel való viszony, és miért jelentett – minden óvatosság ellenére – óriási kockázatot az adott korszak írói, szerkesztői számára egy-egy kiszámíthatatlan egybeesés vagy váratlanul bekövetkező politikai esemény: „A *Forrás*-kötetek nyakig tele vannak Babitscsal, Illyés Gyulával, Kosztolányival, József Attiláról nem is beszélve. Az egész múlt Mohácsostól feltűnt ezekben a szövegekben. Sokszor egészen érzékenyek voltak egy-egy verssor kapcsán – kérem, ez nem lesz jó így –, és akkor alkudozni kellett. Máskor viszont, ha haladó hagyományként beleillett valami az elképzelésekbe – és haladó hagyományként mindenki beleillett –, akkor nem tiltakoztak. Ilyen értelemben a haladó hagyományt felvállalni nemcsak hogy szabad volt, hanem illet is. Hogy mi volt az, ami a cenzúrát ingerelte, az sokszor egészen személyre szabott volt, vagy a levegőben volt. Egy ideig például az *Előre* Vasárnap című mellékletét szerkesztettem. Egyszer csak jön hozzám egy Cseke Péter nevű fiatalember, hogy: te, írtam a recsenyédiokról egy riportot, hogy ezek miket csináltak a századfordulón; szörnyű, de ezek kivándoroltak Amerikába. Ez ideológiailag ugyan nem helyes, de én meg is bírálok őket. A címe

az volt, hogy *Átkorcsolyáztunk Amerikába*. Én lelkesen le is adtam az anyagot. Honnan tudtam volna, hogy a következő héten Ceaușescu elmegy Amerikába? Ebből óriási baj lehetett volna, ha idejében nem vesszük észre” (Lászlóffy 2001, 45. p.).

4. Ideológiai-politikai terror a 70-es évek közepétől a 80-as évek végéig

A hetvenes évek második felétől kezdődően, Nicolae Ceaușescu 1971-es Kínában és Észak-Koreában tett látogatása után, néhány év alatt ez a viszonylagos szabadság fokozatosan semmivé lesz. A romániai politikában előtérbe kerül a nacionalizmus, a román titkosszolgálat, a Securitate egyre drasztikusabb eszközöket használ a társadalom megfélemlítésére. A kommunista hatalom a nyolcvanas évekre már a nemzetiségek teljes asszimilációjára, felszámolására rendezkedik be, az állami szervek által koordinált erőszakos betelepítési politika eredményeként pedig sok erdélyi városban a magyarság elenyésző kisebbségbe kerül. A korábbi évtizedekben több-kevesebb önállósággal rendelkező kulturális és oktatási intézményeket igyekeznek megszüntetni vagy beolvasztani. Ezzel egy időben az irodalmi élet minden fórumát szigorú, központosított politikai ellenőrzésnek vetik alá. A közélet, politikum és művészet összekapcsolódásának kényszerűségére a 80-as években Magyarországra áttelepült író, kritikus Ágoston Vilmos így emlékszik vissza: „A párizsi Magyar Műhelyt nem azért tiltották Romániában, mert avantgárd volt, hanem azért nem engedték be, mert magyar. [...] Ahhoz, hogy a mi saját véleményünket kimondjuk arról a sajátos helyzetről, amelyben élünk, nekünk meg kellett kerülnünk a direkt konfrontáció lehetőségét, hogy egyáltalán megjelenjen, mert ha azt írtam volna, hogy ni, itt a magyarokat elnyomják, ez egy mondat, egy általános kijelentés, de az biztos, hogy nem jelent volna meg” (Ágoston 1994, 12–17. p.).

S bár egy adott nézőpontból Lászlóffy Aladár, Kántor Lajos vagy Ágoston Vilmos visszaemlékezései csupán fikcióként, a negyven év kommunizmus „nagy elbeszélésének” részeként értékelhetők, az mégiscsak ténykérdés – jóllehet nem tartozik a szűken vett irodalomtudomány tárgykörébe –, hogy Románia a nyolcvanas években Kelet-Közép-Európa legszörnyűbb totalitarista diktatúrájának színhelye volt. A mérhetetlen módon elhatalmasodó személyi kultusz, az ideológiai terror és a burkolt vagy nyilvános asszimilációs törekvések ezekben az évtizedekben többszörös teherként neheztedek a kisebbségben élő erdélyi magyarságra. „Már megszokta ez a társadalom – mutat rá a 60-as évek végén debütáló költőnő, Balla Zsófia találóan a nyolcvanas évek Ceaușescu-korszakának egyik jellegzetes aspektusára –, hogy állandóan pártfeladatokat adtak a lakosoknak, az íróknak, hogy hogyan legyenek erkölcsöseks és hogyan írjanak” (Balla 1994, 22. p.). Ez a történelmi-társadalmi-politikai kontextus pedig annyiban talán mégis befolyásol(hat)ta az erdélyi magyar irodalmi kánon vagy a lírai és prózai művek kritikai vagy befogadói recepciójának irányultságát, amennyiben köztudott dolog volt a közélet szereplőinek mindegyike számára, hogy a hatalom különféle megnyilvánulási formáival – akár a véleménynyilvánítás szintjén – szembehelyezkedő attitűd egyet jelenthetett az „ellenálló” kirekesztésével, elhallgattatásával vagy akár a fizikai értelemben vett megsemmisítésével is.

A nyolcvanas évek romániai helyzetének ismeretében tehát nyilvánvalóan átértékelhetővé válik minden olyan álláspont, amelyben az irodalom mint feltétlen politikai szerepvállalás, vagy mint az egyetlen lehetséges (ellen)diskurzus érvényesülhetett. Nem

beszélve arról, hogy egy ilyen kényszerpályán többnyire az adott műalkotás esztétikai-poétikai funkciója, az alkotói szabadság és kreativitás is szükségszerűen háttérbe szorult. A rendszerváltás előtti irodalmi alkotások ugyanis általában „egy olyan erkölcsi értékrendet sugallnak, amelyben nem annyira a kezdeményező lendületesség, mint inkább a kötelességszerű helyállás eszménye körvonalazódik” – állapítja meg a huszadik század egyik legismertebb erdélyi kritikus, Cs. Gyimesi Éva (Cs. Gyimesi 1999, 10. p.). Ettől a sajátosságtól pedig – tehetnénk hozzá – az erdélyi irodalomban talán legnagyobb mértékben azok a „művészi” törekvések váltak meg, amelyek a fennálló hatalom céljainak szolgálatára születtek (néhány esetben ugyanazon szerzők tollából, akik az előbbi hagyományt is képviselték).

Ez a poétikai magatartás azonban a hetvenes-nyolcvanas években nem csupán alkotói kényszerként, hanem egyfajta befogadói elvárásként is érvényesült. Az író társadalmi szerep(lés)ének, az „igaz ügyért” való nemes kiállásnak a kérdése egyben lét-kérdéssé vált az olvasóközönség számára, ami nem kis mértékben hozzájárult az irodalom és tágabb értelemben véve minden alkotóművészet felértékel(őd)éséhez és egyben átértékel(őd)éséhez is. Egy adott vers- vagy prózaszöveg társadalmi megbecsültsége ebben az elváráshorizontban sok esetben fontosabbá vált, mint az esztétikai minősége. A magyarországi kritika pedig – már amennyiben egyáltalán foglalkozni kívánt a „határon túli” irodalom kérdéskörével – többnyire csak megerősíteni tudta ezt a hagyományá vált kényszerűséget, ami a hetvenes-nyolcvanas évek kultusz- és kánonképző mechanizmusaira tekintve fokozott mértékben hozzájárult az alkotói szerep fetiszizálását és a kinyilatkoztatászerű, patetikus beszédmódot poétikai elvárásként rögzítő értékszelekció megerősítéséhez. Azok a törekvések ugyanis, amelyeket az irodalmi alkotások megítélésében legtöbbször éppen az intézményesült recepció képvisel, nem csupán esztétikai, hanem ideológiai szempontok alapján strukturálódnak, ez a tény pedig sajátosan befolyásol(hat)ja egy adott szerző, szöveg vagy irányzat elfogadását vagy elutasítását.

„A tragikus ironia, ha – természetéhez híven – válságainkból nem mutat is kiutat, de rádöbent teljes mélységükre. Ha oldani nem is, de uralni tudja a diszharmóniát. Keserű pirulái segítenek abban, hogy a meghasonlott értelem és lélek néha önmagára eszméljen, hogy a tehetetlenség ne váljon természetünkkel, meg ne szokjuk. A bensővé vált tehetetlenség bűn lenne; az ironia révén marad meg annak, ami: elviselt kényszerűségnek” (Cs. Gyimesi 1993, 90–91. p.). Nemcsak az elemzett irodalmi alkotásokra érvényes látletként, hanem egy korabeli (lét)állapot önreflexív, értelmiségi vallomásként is értékelhető ez a néhány mondat. Hiszen a hetvenes-nyolcvanas években debütáló alkotónemzedéknek az egyén és a hatalom viszonyában azonos kihívásoknak kellett megfelelnie, mint az ekkorra már kanonizált, a szépirodalmi hagyományhoz tartozóként számon tartott idősebb pályatársaiknak. Ugyanakkor a diktatúra egyre nyíltabbá váló magyarságellenes törekvéseivel összhangban, a hivatalban lévő helyi politikai vezetők még azoknak a korlátozott közéleti fórumoknak, alternatív lehetőségeknek a fokozatos megszüntetését is igyekeztek kieszközölni, amelyeknek a megteremtését a korábbi évtizedek kisebbségi értelmiségének nem kis kompromisszumok árán sikerült elérnie.

Ameddig tehát az erdélyi magyarság (lét)problémáinak ábrázolása a hatvanas és hetvenes évek kontextusában egy heroizált-mitikus vagy tragikus-ironikus diskurzusban még lehetséges volt, a későbbi, a nyolcvanas évek beszédmódjában a közösség identitására, hagyományaira való utalás vagy a vallásos megnyilvánulás bármilyen formája

már eleve tiltólistára helyez(het)te a szerzőt és szövegét egyaránt. „Azt nézték – jegyzi meg Ágoston Vilmos –, hogy egy oldalon eleinte nem szerepelhetett kétszer az a szó, hogy magyar, aztán már azt, hogy lehetőleg egyszer se szerepeljen” (Ágoston 1994, 17. p.). Mindennek ellenére azonban a recepció által „harmadik Forrás-nemzedék”-nek titulált alkotógeneráció egy olyan stilisztikai-poétikai irányultságban kívánta megteremteni a saját érdek- és értékpozícióit, amely bizonyos nézőpontból sokkal közelebb került a kortárs európai irodalom korabeli tendenciáihoz, mint az erdélyi diskurzus hagyományához. Ennek a beszédmódnak a jellemzője leginkább talán a nyelvi játék és az ironikus önreflexió: „Sok mindent el lehetne erről a másfajta szellemi irányultságról mondani. Egyrészt kiábrándultabb, de kiábrándultságában játékosabb, könnyedebb is” – állapítja meg Balla Zsófia kortársainak írásművészetére utalva (Balla 1994, 18–21. p.).

Az egyén hatalommal szembeni kiszolgáltatottságát az emberiség egyetemes problémájaként megjelenítő irodalmi attitűd helyett, ebben a megújult poétikai irányultságban, a tiltakozás eszközeként egyre inkább a konkrét eseményekre és személyekre utaló allúzió vagy az ironikus-allegorikus ábrázolásmód válik jellemzővé. Az elnyomatás különböző mechanizmusainak, a hatalmi atrocitások kelléktárának poétikai reprezentációvá avatása, valamint az egyre konkrétábbá váló utalások pedig ilyenképpen a befogadás aktusát meghatározó kontextuális háttérrel olyan módon képesek korlátozni, hogy a felmerült (lét)problémákra kellőképpen odafigyelő, tájékozott olvasó számára a lírai identitás vagy prózai szereplő egyértelmű állásfoglalásaként dekódolható szöveg egy tágabb interpretációs horizontban nyilvánvalóan megfosztja értelmezőjét a jelentésképződés effajta retorikai potencialitásától. „Tündérország határait csak a tündérek ismerik” – állapítja meg a korabeli fiatal értelmiség egyik közismert kolozsvári képviselője, Bréda Ferenc, nem kevés ironiával (Bréda 1994, 44. p.). Stilisztikai-poétikai szempontból ez a művészi irányultság nem csupán azért tekinthető fontosnak, mivel az egyre kifinomultabb érzékenységről tanúságot tevő cenzúra a hetvenes évek végének, nyolcvanas évek elejének ideológiai-politikai kontextusában mind kevesebb és kevesebb megszólaló számára tette lehetővé a publikálást vagy a nyilvános kulturális fórumokon való aktív részvételt, hanem mert ez a nézőpontváltás az erdélyi magyar irodalomban egy olyan – leginkább talán a posztmodern felé közelítő – diskurzusformának a megjelenésére utal, amely egyre kevésbé igényli a társadalmi szerepvállalást, egyre jobban eltávolodik annak a profetikus (alkotói) magatartásnak a konvencionális formáitól, amely egy adott közösség minden tagjához egyaránt szólni kíván(t).

5. Kultúra, közösség és irodalom a kommunista rendszer 1989-es bukása után

Az erdélyi magyarság számára az 1989-es rendszerváltás a nacionalista diktatúra, a végtelenségig fokozódó ideológiai-politikai terror és a tudatos etnikai homogenizálási politika megszűntének, a kisebbségi lét, a külső és belső konfliktusok megoldódásának az ígértét jelentette. Az 1990-es esztendő első néhány hónapjának felhőtlen lelkesedését követően azonban az erdélyi magyar közösségnek a korábbi hatalmi struktúrák újrendezésével, a nemzeti, nemzetiségi konfliktusok, a burkolt asszimiláció és a gazdasági kiszolgáltatottság tapasztalatával kellett újra szembesülnie. A Ion Iliescu vezette Nemzeti

Megmentési Front – mely hatalmi fölényének köszönhetően, párttá alakulva, könnyűszerrel megnyerte az első választásokat – a kezdetektől értelmiségellenes³ és nemzetiségellenes politikát folytatott.⁴ Egy nagyon rövid ideig tartó szünet után a román titkosszolgálatok újra elkezdték működésüket, jórészt a diktatúra repressziós gépezete, a korábbi Securitate személyzeti bázisára alapozva, és a kommunista nomenklatura másodvonalas képviselőiből lett politikai szerveződések támogatják. Románia tehát egészen az 1990-es évek közepéig egy fél-autoriter államként működött, ahol a kommunista rendszer korábbi haszonélvezői megerősítették politikai és gazdasági pozícióikat. „1989 decembere – állapítja meg Stefano Bottoni – sikeresen félreállította a régi rendszert és elitjét: Ceaușescu hatalmának közvetlen kiszolgálóit. Az új hatalmi elit azonban a régi uralkodó réteg második vonalából lépett elő. Amennyiben nem került volna sor a Román Kommunista Párt felszámolására, egy párton belüli radikális eltváltásról lehetett volna csupán beszélni” (Bottoni 2014, 265–266. p.).

Az erdélyi magyarság történelmi jelenlétének folyamatos tagadása, a kulturális és közösségi terek kisajátítása, illetve a közelmúlt eseményeinek tendenciózus átértelmezése a rendszerváltás utáni negyedszázadban egyaránt meghatározta a bal- és jobboldali politikai pártok választási üzeneteit. A közbeszéd tematizálása folytán már a rendszerváltást követő első hónapoktól kezdődően előtérbe került egyfajta radikális nacionalista retorika, mely a legfőbb veszélyforrást a nemzetiségek jelenlétében, jelesen az erdélyi magyar közösség önszerveződési törekvéseiben látta, és minden eszközt felhasználta ezeknek a törekvéseknek az ellehetetlenítésére (Illyés–Kántor 2012, 79–98. p.). A céltudatosan alkalmazott hatalmi manipuláció részeként ugyanakkor kialakult egy régi-új nemzetszemlélet és „hőskultusz” is, mely a katonaság, illetve az állambiztonsági és a rendvédelmi szervek presztízsét fokozta, illetve igyekezett megerősíteni, elsősorban a külső és belső „fenyegetésekre” való hivatkozással és a „történelmi” ellenségképek fenntartásával. Bizonyos szempontból ez az ideológia ugyanúgy a militarista retorikára épült, mint a Ceaușescu-diktatúra évtizedeiben, és nyíltan vagy burkoltabban felvállalta a folytonosságot a korábbi negyven év nemzetiségi politikájával és elnyomó stratégiáival. Ebben a viszonyban a tudatos megfélemlítés és a hátrányos megkülönböztetés a román nyelvű politikai, kulturális fórumokon vagy az írott és elektronikus médiában kisebb-nagyobb intenzitással ugyanúgy helyt kapott, mint az igazságszolgáltatás bizonyos döntéseiben, illetve a különböző hatósági ellenőrzések során. Aktív részét képezi ennek a hatalmi politikának a kettős beszéd is, mely az Európai Unió és az Atlanti Szövetség irányában a kisebbségi kérdések „példaértékű” megoldására hivatkozott, miközben a napi gyakorlat részét képezte a törvények szelektív – vagy ten-

3 „Az intézményes hatalom időről időre bányászcsapatokat szólított Bukarestbe, erőszakos fellépésre sarkallva őket azon csoportok ellen, amelyek kétségbe vonták az akkori köztársasági elnök, Ion Iliescu által képviselt rendszer legitimitását” – jegyzi meg a korszakról szóló elemzésében Gabriel Andreescu (Andreescu 2000, 20. p.).

4 A Marosvásárhely fekete márciusaként elhíresült események és az azt követő retorziók, melyek során csak magyar nemzetiségű személyeket ítéltek el, a megfélemlítés és a régi hatalmi beidegződések újraéledését hozták magukkal (Vö. Novák–László 2012, 133–228. p.).

denciózusan részrehajló – alkalmazása és a választási sikerek érdekében folytatott kisebbségellenes uszítás.⁵

Mindennek ellenére azonban, a korábbi évekhez képest, az erdélyi magyar társadalom politikai és kulturális életében 1989 után radikális irányváltás következett be, főként az újonnan létrejövő közösségi terek nyitottságát, az irodalmi és publicisztikai nyilvánosság biztosította lehetőségeket, a különböző önszerveződési formák változatosságát tekintve. Hiszen a cenzúra eltörlésével a szólás- és véleménynyilvánítási szabadság – az adott körülmények között – biztosított volt, ugyanúgy, ahogy létezett egy viszonylagos mozgásszabadság, legalábbis Magyarország és a volt kommunista országok felé, mert az Európai Unióba való utazás csak Románia 2007-es csatlakozása után vált zökkenőmentessé. Az új lehetőségek közepette szinte minden társadalmi szinten feltevéődött a szülőföldön maradás vagy a kivándorlás kérdése, annál is inkább, mivel az 1990-es évek első felében az erdélyi magyar közösség és Magyarország viszonyában egy újfajta párbeszéd kibontakozásának is tanúi lehettünk, mely egészen a kétezres évek elejéig óvatossá, de gyümölcsöző és – különösen a humán értelmiségiek közötti kapcsolatokat tekintve – többé-kevésbé egyenrangú, partneri dialógusként működött. „Hihetetlen szabadság az, hogy nem vagyok bezárva egy országba, és nem működik a cenzúra többé. Az, hogy itt lehetek Magyarországon, hogy elég sokat publikálok, és most már nem írják oda a nevem mellé, hogy Kolozsvár – tehát nem mint egy egzotikus állatkerti lényt mutogatnak –, hanem egyszerűen a költészetben vagy az irodalmon belül kell az embernek léteznie” – jegyzi meg egy 1993-as interjúban Balla Zsófia, kissé ironikusan utalva arra, hogy a határon túli magyar értelmiségi perspektívájából az anyaország részéről leginkább talán az individuális értékek alapján történő besorolás, a mindenféle pozitív vagy negatív megkülönböztetéstől mentes hozzáállás lenne a legideálisabb (Balla 1994, 155. p.).

Kétségtelen tény, hogy az értelmiségiek sokkal könnyebben be tudtak illeszkedni a magyarországi társadalomba és sokkal kevésbé voltak kitéve a diszkrimináció különféle tapasztalatainak. „Az áttelepült diplomások – állapítja meg Zakariás Ildikó – társadalmi státuszuk, munkaerőpiaci helyzetük, és kapcsolati hálójuk tekintetében is különböznek az időszaki migráns vendégmunkásoktól: másfajta kibocsátó környezetből indulnak, és másfajta befogadó környezetbe érkeznek. Amennyiben sikerült képzettségüknek megfelelően elhelyezkedni – márpedig ez a diplomások esetében valószínűbb, mint más csoportokban –, sem az alacsony státuszú munka, sem munkaerőpiaci és lakóhelyi elszigeteltség nehézségeivel nem kellett megküzdeniük; az 1990-es évek elejének kevésbé szigorú bevándorlási szabályozása következtében pedig a magyar állampolgárság megszerzése is kisebb akadályt, kiszolgáltatottságot jelentett a munkaerőpiacon” (Zakariás 2008, 137. p.).

Az anyaországiak viszonya az áttelepülni szándékozó „erdélyiek” irányában azonban korántsem minden esetben volt ilyen egyértelmű. A bürokrácia útvesztőiben a más kontinensről jött bevándorlókkal egy státuszban kezelt „vendégmunkás”, a tartózkodási, letelepedési kérelmek után várakozó, vagy az illegális kiszolgáltatottsága folytán a

5 Az Erdély elszakításával fenyegetőző választási propaganda a rendszerváltástól napjainkig szinte minden kampánynak részét képezi Romániában. Az 1996-os elnökválasztások kapcsán például ezt térképpel is illusztrálták (Vö. Molnár 2002, 3–27. p.).

határt hónapról hónapra átlépni kényszerülő „határon túli” joggal érezte úgy, hogy az anyaországiak szemében ő a másodrendű, nem szívesen látott, kellemetlen „rokon”, akinek – ha lehet – el kell titkolnia identitását ahhoz, hogy elkerülje a nyelvismeretet firtató tudatlan rácsodálkozást, a tapintatlan kérdéseket. Majd húsz évnek kellett eltelnie a politikailag is szított félelmek leküzdéséhez, és ennek a méltánytalan helyzetnek a rendezéséhez. Ebben a kontextusban persze az is nyilvánvaló, hogy az erdélyi magyar közösség sok esetben helytelenül mérte fel az anyaországi ígéretek súlyát, illetve a különböző szándékokat és lehetőségeket, amelyek az adott gazdasági-politikai környezetben rendelkezésre álltak. Különösen a kétezres évek erdélyi identitás- és nemzetudatára volt jellemző egy olyanfajta kettősség, mely egyrészt szinte kizárólag Magyarország irányából várt ösztönzést, támogatást, kulturális, politikai, gazdasági küzdelmeinek, saját egyéni és közösségi törekvéseinek megvalósításához, másrészt viszont ezeknek a – néha talán túlzott – reményeknek a beteljesületlensége miatt dacos ellenállással fordult szembe a budapesti közélet és a mindenkori állami vezetés teátrális gesztusai, túlzottan óvatoskodó – vagy a kétezres évek közepe táján akár nyíltan ellenséges – attitűdjével, és mindazokkal a megnyilvánulásokkal, amelyek a „határon túliak” kérdését a mindennapi politikai csatározások színterére vitték. Az erdélyi magyarság és különösképpen az értelmiségiek tehát mindig számot tartottak valamiféle függetlenségre is, főként a magyarországi pártpolitika befolyásolási szándékait illetően. Az egyenlő, partneri kapcsolat jegyében többnyire elutasították azokat a manipulatív törekvéseket, amelyek valamilyen módon tematizálni szerették volna a közbeszédet, uralni vagy kisajátítani akarták a múlt és jelen közös értékeit, a történelmi hagyományt vagy a nemzeti összetartozás érzését. A délibábos nacionalista retorika vagy a kolonialista attitűd egy ilyen nézőpontból hasonló visszatetszést keltett, mint az a politikai-ideológiai irányultság, amely a határon túliban a magyarul beszélni tudó, „román” vendégmunkást, a bevándorlót látta.

Az elmúlt két és fél évtizedben ugyanakkor Erdélyben is létrejöttek azok a társadalmi, kulturális és irodalmi fórumok, oktatói hálózatok vagy civil szerveződések, amelyek a román államtól való részleges vagy teljes függetlenségben, mintegy saját társadalmi-politikai valóságot teremtve, hatékonyan elősegítették a párhuzamos nemzetépítés folyamatát, egy „transznacionális nemzetudat” kialakulását (Bárdi 2013). Könyvkiadók, új irodalmi folyóiratok, egyetemi intézmények működnek, amelyek lehetővé teszik az anyanyelvi kommunikációt, az erdélyi magyarság sajátos problémáinak megjelenítését. A 21. századi technológiai újítások folytán elérhető közelségbe kerültek a Magyarországon működő hírforrások, kulturális és irodalmi kezdeményezések, az internet és az online média fejlődésével pedig az információk azonos módon és azonos időben hozzáférhetőek a Kárpát-medence, sőt a világ bármelyik részén élő külhoni közössége számára. Azok a törekvések tehát, amelyek az első világháború utáni időszaktól kezdődően fontosak lettek volna az erdélyi magyarok kulturális, politikai, gazdasági életében, a rendszerváltást követően – és különösképpen Románia európai unió csatlakozása után – egyre inkább megvalósulni látszanak. A kivándorlás és népességfogyás, a fenyegetettség és a jogfosztottság állapota, valamint az identitás megőrzéséért folytatott örökös küzdelmek viszont utat nyitnak a kétkedésnek is.

Ami a kulturális és irodalmi életet illeti, az utóbbi két és fél évtizedben a külső és belső határok lebomlásával számos új lehetőség nyílt az értelmiségiek számára. Az Erdélyben

élő írók, költők szabadon publikálnak magyarországi lapokban, kiadóknál, mint ahogy az anyaországi szerzők, kritikusok számára is természetes, hogy erdélyi folyóiratok, könyvkiadók jelentetik meg írásait. A recepció pedig egyre kevésbé tartja fontosnak a „határon túliság” aspektusainak mindenáron való hangsúlyozását, ami többnyire pozitív fogadtatásra talál írók és olvasók részéről egyaránt. A két nemzetrészt közölte intenzív kapcsolatoknak, a partneri viszonyoknak köszönhetően tehát, a kétezres évek második évtizedében, úgy tűnik, egyre kevesebb jelentősége van annak, hogy valaki a határ egyik vagy másik oldalán él.

Irodalom

- Ágoston Vilmos 1994. „Ez a nemzedék nem akarta becsapni magát.” In Martos Gábor (szerk.): *Marsallbot a hátizsákban – a Forrás harmadik nemzedéke.* , Kolozsvár, Erdélyi Híradó, 8–17. p.
- Andrescu, Gabriel 2000. Románia és a Római Egyezmény: egyéni jogok, diszkrimináció és különleges intézkedések. *Fundamentum*, 4. évf. 4. sz. 13–20 p.
- Balla Zsófia 1994. „Egy kicsit mindenből kimaradt ez a társaság.” In Martos Gábor (szerk.): *Marsallbot a hátizsákban – a Forrás harmadik nemzedéke.* Kolozsvár, Erdélyi Híradó, 18–28. p.
- Balogh Edgár 1957. *Egyenes beszéd. Cikk, naplók, levelek.* Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó.
- Bárdi Nándor 2004. *Tény és való. A budapesti kormányzatok magyarságpolitikája és a határon túli magyarok társadalomtörténete.* Pozsony, Kalligram Kiadó.
- Bárdi Nándor 2013. *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről.* Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- Bottoni, Stefano 2008. *Sztálin a székelnyknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960).* Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- Bottoni, Stefano 2014. A stabilitás nyomában: az 1989 utáni politikai váltógazdaság. In Uő: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 248–253. p.
- Bréda Ferenc 1994. „Ez még mindig ugyanaz a társaság.” In Martos Gábor (szerk.): *Marsallbot a hátizsákban – a Forrás harmadik nemzedéke.* Kolozsvár, Erdélyi Híradó, 42–48. p.
- Eagleton, Terry 2000. Konklúzió: politizáló kritika. In Uő: *A fenomenológiától a pszichoanalízisig.* Budapest, Helikon Kiadó, 168–187. p.
- Erdélyi Erzsébet–Nobel Iván 1994. „A dac nem elég az irodalomhoz.” Beszélgetés Balla Zsófiával. In Uő: *De azért itthon is maradni...* Budapest, Tárogató Publisher, 149–156. p.
- Gaál Gábor 1950. *Valóság és irodalom. Cikk, jegyzetek, dokumentumok.* Bukarest, Állami Kiadó.
- Gáll Ernő 1995. *Számvetés. Huszonhét év a Korunk szerkesztőségében.* Kolozsvár, Komp-Press Korunk Baráti Társaság.
- Greenblatt, Stephen 1998. A kultúra poétikája. *Helikon*, 44. évf. 1–2. sz. 44–58. p.
- Cs. Gyimesi Éva 1993. Gyöngy és homok. In Uő: *Honvág a hazában. Esszék, interjúk, publicisztikai írások.* Budapest, Pesti Szalon Kiadó, 19–110. p.
- Cs. Gyimesi Éva 1999. *Kritikai mozaik.* Kolozsvár, Polis Kiadó.
- Hevesi Zoltán István–Orosz Judit–Szilágyi Júlia–Cs. Gyimesi Éva 2001. „A nemzedék több feldühödés eredményeképpen talált önmagára” – Lászlóffy Aladárral beszélget Hevesi

- Zoltán István, Orosz Judit, Szilágyi Júlia, Cs. Gyimesi Éva. In Balázs Imre József (szerk.): *Vissza a forrásokhoz – Nemzedékvallató*. Kolozsvár, Polis Kiadó, 36–49. p.
- Illyés Gergely–Kántor Zoltán 2012. Románia 1989 után. *Külügyi Szemle*, 11. évf. 4. sz. 79–98. p.
- Jordáky Lajos 1946. *Szocializmus és irodalom*. Kolozsvár, A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Társadalomtudományi és Társadalompolitikai Intézetének Kiadása.
- Kántor Lajos 2005. *A Nagyelefánt nyomában*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Kiadó.
- Molnár Gusztáv 1998. Az erdélyi kérdés. *Beszélő*, 9. évf. 3. sz. 24–34. p.
- Nagy István 1957. *A harc hevében. Irodalmi vallomások és észrevételek*. Marosvásárhely, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó.
- Novák Csaba Zoltán–László Márton 2012. *A szabadság terhe. Marosvásárhely, 1990. március 16–21*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.
- Panek Zoltán 1996. Dsidaiáda. *Látó*, 7. évf. 8–9. sz. 56–61. p.
- Révai József 1950. *Irodalmi tanulmányok*. Budapest, Szikra Kiadó.
- Selyem Zsuzsa 2003. Az „erdélyi magyar irodalom”-beszédmódok egyik utópiája. Disztransz. In Uő: *Valami helyet*. Kolozsvár, Komp-Press Korunk Baráti Társaság, 63–96 p.
- Selyem Zsuzsa 2007. A zsarnokság, a megváltás és az irodalom viszonyáról. In Uő: *Fehérek közt*. Budapest, Vigilia Kiadó, 351–359. p.
- Szabolcsi Miklós 1963. Bevezetés: A magyar szocialista irodalom történetéből. In Szabolcsi Miklós–Illés László (szerk.): *Forradalmi magyar irodalom. Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 20–28. p.
- Szávai Géza 2004. *Torzmagyar*. Budapest, Pont Kiadó.
- Szolláth Dávid 2011. *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Zakariás Ildikó 2008. Identifikációs narratívák Magyarországra áttelepült erdélyi diplomások élettörténeteiben. *Regió*, 19. évf. 3. sz. 135–167. p.

SZILÁRD SZILVESZTER LÁSZLÓ

IDEOLOGY, DEFENCELESSNESS AND POWER CONTROL IN THE TRANSYLVANIAN LITERARY AND CULTURAL POLICY OF THE LAST DECADES

Regarding the characteristics of literary discourse and cultural policy of the Post-World War II years, it can be clearly stated that the newly established communist power in Romania, already in the second half of the 1940s, gained control over all manifestations of community life, and it regulated all aspects of culture and arts, banned, abolished or restructured all forums having some independence; it completely revised the literary and artistic canon, and, at the same time, sought to develop a new ideological/political space that would serve its own interests only. This paper aims to present the ideological/political and aesthetic/poetic tendencies determining Transylvanian Hungarian literature and cultural policy from the mid-'40s until the present day.